

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

СЛАВІСТИЧНА ЗБІРКА

Випуск V

Київ – 2020

УДК 94(4):930.85(=16)

С 47

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г.В. Папакін (голова); д. іст. н. О.О. Маврін (заступник голови);
д. іст. н., проф. Ю.А. Мицик; д. іст. н., проф. В.М. Піскун; д. іст. н. І.Б. Гирич;
д. іст. н. В.В. Корнієнко; д. іст. н. О.А. Однороженко; д. іст. н., проф. Н.І. Миро-
нець; д. іст. н. О.О. Ковальчук; д. іст. н., проф. Є.М. Луняк; д. іст., проф. Р. Ко-
вальник (м. Лодзь, Республіка Польща); к. іст. н. Д.В. Бурім; к. іст. н. А.В. Стародуб;
к. іст. н. Н.О. Сінкевич (м. Тюбінген, ФРН); к. іст. н. Г.В. Потульницький;
к. іст. н. Д.С. Гордієнко.

Славістична збірка.

Вип. V / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – К., 2020. – 232 с., іл.

ISSN 2522-462X

За редакцією

Дмитра Гордієнка та Вячеслава Корнієнка

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22716–12616Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 20 жовтня 2020)

ISSN 2522-462X

© Інститут української археології та джерело-
знавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2020

© Д. Гордієнко, 2020

© В. Корнієнко, 2020

© Автори статей, 2020

“...ЗАСУДЖЕНИЙ НА ДОВІЧНЕ ЖИТТЯ”. [Рец.:] *Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР*, уклад. В. Кіпіані, Х. (Віват), 2019, 688 с.; іл. – (Серія “Історія та політика”).

“Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загибуні”.

Василь Стус.

Життя й доля Василя Стуса є відображенням тернистого шляху його Батьківщини – України. Як все ще триває рух України до себе додому, так триває й повернення Василя Стуса в Україну. Життя і творчість поета вивчають у школі, йому поставлені пам’ятники, його ім’ям названі вулиці, сквери, низка середніх шкіл та Донецький національний університет тощо. Водночас Україна не може “глянути в чесні очі” Василя Стуса та тисяч інших закатованих советським режимом українців, навіть по 30-ти роках незалежності...

На сьогодні, в українській науковий дискурс, але не в суспільну пам’ять повернуто тисячі імен невинно репресованих червоною Москвою українців, однак населення, що в значній своїй частині ментально продовжує жити в Советському Союзі, яскравим прикладом чому стали вибори 2019 року, не здатне переосмислити тоталітарне минуле. Мітологічна свідомість, на рівні якої “побутує” національна, суспільна пам’ять, для кардинальної зміни своїх категорій мусить пройти етап “мертвої води”, а вже згодом “живої”. Не можна творити нову якість не позбувшись старої. “Чорна книга” України має назвати імена катів усіх рівнів. Суд історії має не лише реабілітувати невинних, а й, принаймні історично, засудити винних. Чому вдалося Балтиці вирватися з тенет Москви, а Україна все ще виборює своє розлучення з Росією, відповідь дає В. Кіпіані у вступній статті: “У Вільнюсі на стінах КГБ написані імена людей, які отримали вироки або були розстріляні «заплечных дел мастерами». У Києві ніщо не нагадує про моторошне минуле будинку” по вул. Володимирській, 33 (с. 6). І варто додати, що це “моторошне минуле” пов’язане не лише з НКВД-МГБ-КГБ, а й нацистським Гестапо. Прикметно, що й Стус проводив паралель між цими каральними відомствами, про що свідчить протокол допиту свідка Р. Шарипова. Слідчий

Карімов чи просто не знав, чи вважав, що це наклеп на советську дійсність, записав, що “Стус пытался провести равенство между гестапо и КГБ, говоря, что «вот в Киеве во время немецкой оккупации в таком-то здании было гестапо, а сейчас КГБ»” (с. 429), що, дійсно, є правдою. І саме звідти, з будинку по вулиці Володимирській, 33 пішли на смерть у 1942 р. Олена Теліга, а в 1980 р. – Василь Стус, а разом з ними тисячі інших борців за волю України.

Та на відміну від нацистських злочинців, покараних Нюрнберзьким та національними трибуналами, Нюрнберг-2 по злочинах комунізму залишається питанням майбутнього, як залишається реальністю і “карколомна політична кар’єра, аж до глави адміністрації президента і «кума Путіна», одного з тих, хто розпинав поета, – призначеного державою адвоката Медведчука” (с. 7). Суду над КДБ та іншими советськими злочинцями вимагав і В. Стус. У розписці про ознайомлення з протоколом “судового засідання” Київського міського суду від 28.9–2.X.80 р. поет зокрема вимагав:

“...розглянути в судовому засіданні головне питання – злочину, скоєного КГБ УРСР перед українським народом, його культурою, я вимагав судити КГБ УРСР як терористичну організацію гестапівського типу, що підлягає нюрнберзькій юрисдикції; питання ж про свою «винність» я відкидав як абсурдне” (с. 580).

В. Кіпіані символічно відкриває книгу матеріалами про перепоховання Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого в Києві 19 листопада 1989 р. Прикметно, що на початку ХХ ст. – у листопаді 1912 р. похорон М. Лисенка перетворився в першу загальнонаціональну українську маніфестацію, подібно наприкінці століття перепоховання Стуса, Литвина та Тихого стало багатотисячною демонстрацією нескореної України.

“Справа Василя Стуса” розсекречена 5 липня 2011 р., що й дало змогу упоряднику увести її в широкий науковий та суспільний обіг. Та скільки ж іще справ залишаються засекреченими? Скільки російських архівів є закритими для українських науковців? Скільки ще справ чекають на свою публікацію? Сподіваюсь, публікація В. Кіпіані дасть гідний почин цій справі.

Типологічно та за своїм суспільним і науковим значенням публікацію “Справи Василя Стуса” можна прирівняти хіба що до публікації “Слідчо-наглядних справ Тараса Шевченка (1847–1859)”¹. Ця паралель

¹ *Слідчо-наглядні справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847–1859). Метаграфовані тексти*, упор. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра, К. (Арій), 2018. 880 с.

прослідковується і в творчості Стуса. Так, серед вилучених творів під час обшуку 1980 р. був вірш "Автопортрет зі свічкою" (с. 224), що об'язно відсилає до відповідного автопортрету Шевченка. У своїх "Таборових зошитах" Стус порівнював іркутських наглядців з жандармами-самодурами часів Миколи I та Олександра II (с. 668). І це не випадково, адже саме Василь Стус є найближчим по долі і духу до Тараса Шевченка.

В особі Стуса советський репресивний режим знищував українську культуру. Як понад сто років тому царат найвищою мірою покарання для Шевченка визнав заборону писати й малювати, так комуністи знищували літературну творчість Стуса. Та у своєму протесті В. Стус пророче наголошував:

"Оскільки кара, визначена мені, практично є карою смерті, висловлюю свою постійну вимогу – повернути всі вірші, переписані в кількох зошитах, записаних і на окремих аркушах, моїй дружині, Повелюх В. В.

Нагадаю, що ці вірші уже завтра становитимуть гордість української поезії, української культури" (с. 580).

"Справа Стуса" – це пам'ятка доби, відблиск советської дійсності періоду застою. Гебісти вкладаючи в уста своїх "свідків" "антирадянські тези" ніби то Стуса, самі висловлювали сутність тоталітарного режиму. Натомість коротко, всеохопно і влучно схарактеризував Стус стан тогочасної української літератури: "Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня доба..." (с. 678). Не менш влучна оцінка й щодо стану тогочасної української історіографії: "Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського..." (с. 680).

Основну частину публікації становить Кримінальна справа № 5 по звинуваченню Василя Стуса, що складається з шести томів, за томами здійснена й археографічна публікація. Справа розпочата 13 травня 1980 р. і закінчена 10 вересня 1980 р. Вона розпочата "Постановою" старшого слідчого відділу КДБ УРСР майора А. Селюка, якою КДБ звинувачувало В. Стуса в антирадянській пропаганді, фактично у відмові прославляти комуністичну партію у своїх віршах, та визнавало непохитність поета, у термінах КДБ, він "не став на шлях виправлення", що вже тоталітарна машина вважала злочином.

Як просопографічне джерело, воно містить важливу інформацію не лише до біографії поета, а й біографії інших українських дисидентів – Мирослава Мариновича, Валентина Мороза, В'ячеслава Чорновола, Івана та Надії Світличних, Ірини та Ігоря Калинців, Бориса Антоненка-

Давидовича, Юрія Бадзя, Світлани Кириченко, Василя Лісового, Миколи Горбала, Василя Голобородька, Віталія Кириченка, Василя Овсієнка, Михайлини Коцюбинської, Левка Лук'яненка, зі справи якого й починалася “Справа Стуса”, та багатьох інших українських дисидентів. Прикметно, що Стус свідок по “Справі Лук'яненка”, який на той час був лише листовно знайомий з чернігівським дисидентом, відмовився дати будь-які свідчення: “На все вопросы касающиеся моих репрессированных товарищей, в том числе Лукьяненко Льва Григорьевича, я отвечаю отказываюсь, считая их жертвами необоснованных политических репрессий, и это единственное, что я могу подписать” (с. 57), а вже наступного дня (12 лютого 1978 р.), на черговому допиті В. Стус чітко додав: “Считаю Льва Григорьевича Лукьяненко достойным поборником прав человека, гражданина, защитником интересов народа, идеалов свободы, добра и справедливости” (с. 61), що з точки зору советської репресивної машини вважалося кримінальним злочином (ст. 182 УК РСФСР). Зі свого боку, Л. Лук'яненко називав Стуса “одним із кращих представників української інтелігенції” і додавав, що пишається знайомством із ним (с. 384).

Саме Л. Лук'яненко на допиті в КДБ 11 серпня 1980 р. з усією чіткістю визначив суть процесу над Стусом: “Василь Стус – порядна людина. Він ніколи не зводив ніяких наклепницьких вимислів на кого б то не було чи на що б то не було, в тому числі на радянську дійсність. А якщо слідчі розцінюють окремі згадки про реальні факти радянської дійсності як наклепницькі, то це свідчить про їх страх дивитися правді в очі. Наклеп у цьому випадку має місце не з боку Стуса на радянську дійсність, а з боку слідчих на Стуса” (с. 384). Як тут не пригадати процеси “потерпілого” проти українських патріотів, новітніх дисидентів по справах 2019–2020 рр.? Не змінилися й методи боротьби з Україною та українством. Й на сьогодні актуальні слова Стуса, висловлені у 1976 р., “що в дискусії з українськими патріотами влада не знайшла переконливіших аргументів, ніж застосування сили” (с. 498).

“Справа Василя Стуса” – вагоме історичне джерело до історії України другої половини ХХ ст. В. Овсієнко наводить думку лідера Литовської Гельсінської групи Томаса Венцлова, “що дисиденти були тією мишкою, без якої дід, баба, внучка, собачка Жучка, кішка Мурка не вирвали б ріпку...” (с. 621). Однак більш слушною видається думка, що дисиденти були тим стрижнем, навколо якого обертався увесь советський опозиційний рух, зокрема побутовий і “кухонний”. Саме цей згусток енергії, зосереджений у таборі № 36, пробив советський мур. Дисиденти творили новий народ на протигагу homo sovieticus. “Моторошно чується

без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця", – зізнавався В. Стус (с. 683). Дисиденти, зокрема Стус підіймались над своїм загалом беручи ідейний провід приспаної нації. Гебісти законспектували цитату з листа В. Стуса до Л. Лук'яненка, в якому адресант чітко наголошував: "Наших окремих доль немає, а є одна велика доля народу нашого" (с. 46).

Публікація містить значний матеріал для історії українського дисидентства, завдання якого, як наголошував В. Стус, були значно складнішими, ніж російського. Привертає увагу теза В. Стуса, що "кістяк" майже кожної зони складався з українців (с. 30). Щодо міжнаціональної совєтської ідилії Стус звинувачує Москву в шовіністичній політиці, спрямованій насамперед проти українців: "Шовіністична лють проливається на нас – у першу чергу" і "взагалі в Росії антиукр[аїнський] дух дуже високий" (с. 212). Фактично, "Справа Стуса" дає відповідь про причини розв'язання Росією неоголошеної війни проти України в 2014 р.

Поет жив в епоху, коли, за його словами, "звичайне людське прагнення – прожити свій вік у межах елементарної порядності – вимагає надлюдської мужності й надлюдського героїзму" (с. 439), яскравим прикладом чому є життя і боротьба Василя Стуса. Вже сучасники давали високу оцінку моральним рисам поета, що добре видно навіть із документів КДБ. Так, Юрій Бадзьо перебуваючи в застінках КДБ, на допиті по справі Стуса високо оцінював свого побратима: "Знаю Стуса В. С. как человека очень высокого морального и гражданского сознания, глубоко преданного своему народу, свободного национального предубеждения к кому бы то ни было, демократически настроенного" (с. 341). Під час допиту ще в якості свідка високо оцінювала постать Стуса й Світлана Кириченко (дружина Ю. Бадзя): "Я глибоко поважала В. С. Стуса як людину безкомпромісну, високих моральних принципів, активної громадянської позиції" і додавала, що "спілкування з такою неординарною людиною дуже збагачувало мене, було мені просто необхідне" (с. 373). На суді ж 1 жовтня 1980 р. С. Кириченко взагалі відмовилася давати будь-які показання, заявивши: "Я не буду відповідати ні на які питання в цьому суді, який Стус не визнає чинним. Я буду давати свідчення тільки в тому суді, де В. Стус буде звинувачувати, а не сидіти на лаві підсудних" (с. 558), за що проти неї було відкрито кримінальну справу і згодом засуджено до трьох місяців виправно-трудова робіт².

² Світлана Кириченко залишила спогади про Василя Стуса. Див.: СВІТЛАНА КИРИЧЕНКО, *Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса*, перед. сл. Юрія Бадзя, К. (Смолоסקип), 2016, 160 с.

Непохитною у своїх переконаннях і ставленні до Стуса залишалась Михайлина Коцюбинська, коли рішуче свідчила, що Стус – “це людина широких гуманістичних переконань, абсолютно позбавлена націоналістичної обмеженості. Я б назвала його «людиною з оголеною совістю». Він не здатний не прореагувати на несправедливість, якщо він вважає її несправедливістю, до яких би наслідків це не призвело і для нього, і для його родини. Він схильний загострювати, доводити до крайнощів, ніколи не «згладжує кути». Одна мета, яку він переслідує, завжди глибоко гуманістична й демократична” (с. 378). І навіть на судовому засіданні М. Коцюбинська відкрито заявила, що Стус “кришталево чиста людина”. Особливо, в умовах советського “правосуддя” вражає сміливість заяви М. Коцюбинської в залі суду, що коли Стус “про це говорить”, “то це правда” (с. 557, 558). Як “добру і щирю” людину характеризувала Стуса й москвичка Н. Лісовська (с. 381).

Не лише побратими, а й деякі свідки, навіть “правильно” підібрані КДБ, позитивно характеризували В. Стуса, як, приміром, київський робітник С. Довбуш, та російський робітник В. Парніков, що деякий час проживав зі Стусом в одній кімнаті гуртожитку в с. Матросово, де Стус відбував заслання і працював на руднику: “Стус своим поведением заметно отличался от других жильцов общежития. Спиртными напитками не злоупотреблял, если и выпивал, то очень мало. Следил за своим внешним видом, был очень аккуратен. Я заметил, что Стус очень эрудирован, начитан. У него была очень хорошая библиотека – художественные книги русских, украинских и советских классиков, различные энциклопедии. В свободное время он обычно читал книги и много писал... По характеру Стус был очень спокойным, выдержанным человеком. К работе относился добросовестно, насколько мне известно, претензий к нему со стороны администрации не было. Какой-либо озлобленности у Стуса я не замечал” (с. 394). Ці свідчення повністю заперечують і спростовують усі інші показання “свідків” періоду заслання Стуса. Вони єдині не є трафаретними, а містять оригінальну інформацію, тому й не дивно, що свідок В. Парніков не був запрошений на судові засідання. Його свідчення наглядно демонструють усю “достовірність” показань підставних, гебешних свідків. Якби не було цих свідчень, таборовий період довелося б реконструювати лише за “офіційною позицією”, листуванням та “Таборовим зошитом” Стуса, застосовуючи різноманітні текстологічні методи аналізу. Протокол допиту свідка В. Парнікова демонструє важливість саме корпусних публікацій, коли відсутність лише одного документа в справі може повністю спотворити уявлення про минулу дійсність.

Водночас, були й чесні комуністи, як росіянка, подруга сім'ї Стусів Рита Довгань, що дала цілком позитивні для Стуса свідчення на допиті в КДБ.

Містить справа й гнівні засудження поетом позиції й поведінки на сьогодні заслужених перед українською культурою й державою людей, імена яких з етичних позицій називати не буду. Безумовно, у тих умовах правда була за Стусом. Ці пасажі не можуть стояти на перешкоді публікації джерел. Чим швидше буде уведено в науковий обіг максимальне коло джерел, тим швидше минуле перестануть політизувати та спекулювати на ньому. Що ж до звернення до цієї інформації та використання її в наукових чи публіцистичних публікаціях, це мають визначати самі дослідники, виходячи зі своїх власних моральних імперативів.

Величезний інформаційний потенціал публікації стосується історії "советського правосуддя". Правовий нігілізм виявився вже у підставах відкриття кримінальних справ проти В. Стуса 1972 р. та 1980 р., навіть з точки зору "законності" ССРСР, який Стус послідовно й слушно порівнював з концтабором ("концтаборів союз"), а советський режим – з нацистським. "Бути радянським громадянином – це значить бути рабом" (с. 675), – наголошував український Правозахисник. Привертає увагу і той факт, що по справі Стуса 1980 р. майже незмінні поняті – М. Покотило та М. Черв'якова, що фігурують у кримінальному процесі під різними датами.

Згідно опублікованих матеріалів, Стус планував покинути ССРСР і виїхати за кордон, для чого просив Президіум Верховної Ради ССРСР позбавити його советського "підданства": "оставаться подданным СССР больше не считаю возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом" (с. 158). На жаль, Президіум не підтримав прохання Стуса...

Прикметно, що в опублікованих документах каральні органи ССРСР лише один раз вживають ім'я Леніна (с. 462), яке замінюється терміном "засновник Радянської держави". Такий підхід до імені вождя свідчить про сакралізацію комуністами його постаті, коли ім'я "бога" називати не можна. Натомість у лексичі В. Стуса "Ленін" присутній, якого, згідно документів КДБ, поет послідовно уважав "імперіалістом", "антигуманістом" та "антидемократом" (с. 199), водночас "ленінопад" в Україні почався лише наприкінці 2013 року...

Основні пункти звинувачення Стуса 1972 року зводились до його рукописних, неопублікованих віршів "антирадянського спрямування". Відтак, це був процес над вільним Поетом. Звісно, різні доносители свід-

чили й про антирадянські висловлювання поета, зокрема “свідок” Кислинський доносить про розповідь Стусом анекдоту, “в якому висміював засновника Радянської держави” (с. 110).

Серед віршів, на підставі яких формулювалось звинувачення поету по справі 1972 р., були поезії “Коли багрянела українська революція...” та “Ви ходили до Петлюри...”, що показує зацікавленість Стусом подіями Української революції (1917–1923 рр.), очевидно як втраченої альтернативи советському тоталітаризму. У термінах же советської пропаганди Українська революція подавалась не інакше як українська дрібно-буржуазна контрреволюція.

Всю суть абсурду процесу 1972 р. висловив Стус у своєму “останньому слові”: “Ви звинувачуєте мене – іменем моєї Вітчизни. І це для мене страшніше смерті” (с. 138). Подібно, у відповіді слідчому під час допиту 21 травня 1980 р. в будівлі КДБ УРСР Стус заявив: “Я літератор, учасник правозахисного і демократичного руху. Я не вбивав мільйони людей, як беріївські посіпаки, не судив людей за діяльність, елементарно гарантовану Декларацією прав людини і Хельсінськими документами, не садив здорових людей до божевільні, як це робить КДБ на протязі останніх років. Ото ж усякі розмови про скоєння мною злочину є смішні” (с. 241), що, по суті, було відкритим звинуваченням самих советських каральних органів.

Цинізм гебістів доходив до притягнення у якості свідків по справі навіть неповнолітніх, які, проте, “читали” всю советську пресу, насамперед “районки” і були добре обізнані з антисоветською діяльністю дисидентів. На щастя, до свідчень немовлят справа не дійшла. Показує опубліковане джерело й застосування до Стуса моральних та фізичних тортур, зокрема з “волі слідчого Селюка” (с. 303). І це все за повної відсутності елементарного правого захисту в СССР.

Так, по справі М. Горбала, на захист якого публічно виступив В. Стус, адвокат Васютинська допомагала слідству засудити українського правозахисника. Тому, ще перед початком судового розгляду В. Стус вимагав присутності міжнародного адвоката, позаяк слушно вважав, що “на судах офіційні адвокати СРСР виконують функції другого прокурора” (с. 501). Цю вимогу він повторив і в судовому засіданні, однак прохання Стуса було відхилено, як і відмовлено самостійно захищати себе, а був призначений офіційний адвокат В. Медведчук.

Книга містить великий матеріал з необмеженим інформаційним потенціалом, підходити до якого потрібно критично. Адже багато пока-

зань "свідків", більшість із яких (даних росіянами у Магаданській області та деякими "землячками", наприклад лвів'янином Є. Радевичем) написані трафаретно, повторюють одні й ті самі тези, навіть вирази. З плином часу точність формулювань, дат, зовнішніх деталей забувається, тому, цілком очевидно, що тези формулював слідчий, а "свідки" одразу погоджувались, "пригадували" і "свідчили". А деякі "свідки", як М. Сірик, взагалі були гебешними провокаторами. Та й ці формулювання забулись "свідками" вже за пару місяців до початку судового засідання. Є розбіжності у "фактах", записаних різними слідчими КДБ, наприклад магаданським "автором" суперечить запис слідчого з Татарстану... – Так вирішувались долі людей...

Публікація показує, що сталений, непохитний характер Стуса загартувався під час відбуття першого покарання, про що чітко свідчать таборові документи (с. 145–158), позаяк "Протокол" справи 1972 р., попри невизнання себе винним, показує певне "каяття" поета, який визнавав, що "Україна моя – тільки радянська" (с. 136), що ніби то "послабило" вирок до 5 років таборів та 3 років заслання. Однак, уже в заяві до Президії Верховної Ради СРСР від 10.12.1976 р. Стус чітко зазначив: "Пять лет, проведенных мной в лагере, только утвердили меня в справедливости избранного пути: необходимость демократизации общественной жизни в СССР, обеспечения свободного развития для каждого народа и каждого человека становится все очевиднее" (с. 223).

Відображена у публікації й трансформація українського правозахисного руху в бік соціального. Так, захоплюючись виступом польської "Солідарності", В. Стус зауважив:

"Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінський рух – то вища математика для цілої країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника – це мова загальнозрозуміла, прийнятна" (с. 685).

Права В. Стуса з усією очевидністю виразилась наприкінці 1980 – на початку 1990-х років, коли національно-визвольний рух здобув блискучу перемогу перебуваючи у формі соціального. Ці думки українського правозахисника залишаються актуальними й на сьогодні, коли для більшості населення України права людини, демократичні свободи, елементарна людська гідність залишаються пустим місцем, поступаючись "шматку гнилої ковбаси", що з усією очевидністю продемонстрували вибори 2019 р. ...

Настав час відновити історичну справедливість і публікація “Справи Стуса” є вагомим кроком у цьому напрямку. Так, у листі до Верховного Суду УРСР та Генерального прокурора ССРСР, В. Стус пророче наголошував: “Я тільки прагну нагадати про те, як вас будуть проклинати нащадки, коли ви домучите молоде покоління, народжене від розстріляних батьків” (с. 477).

Відтак, справа містить цілий шерех антигероїв. Вражає перелік “московських доброхотів”, у присутності яких В. Стус допускав “вигадки” “порочащие советский государственный и общественный строй” (с. 12). Ці різні Казакови, Баннікови, Радевичі та їм подібні, чи з власної ініціативи, виявляючи соціалістичну пильність, чи на прохання гебістів у часи ССРСР свідчили проти інакомислячих, проти тих, хто був інакшим, хто “набирався нахабності” не бути сірою масою, а сьогодні ті самі “московські доброхоти” голосують за різних Януковичів, Зеленських, Медведчуків та їм подібних штовхаючи країну назад у тоталітарне минуле.

Безпосередньо по справі Стуса 1972 року “московськими доброхотами” виступили суддя Г. Дишель та народні засідателі А. Войтенко та І. Самченко, слідчий Логінов, гебісти Туркін та В. Федорчук. До честі адвоката С. Кржепицького, він таки подав касаційну скаргу на вирок суду, яка, проте, залишилася без задоволення, “оскільки Стус особливо небезпечний державний злочинець..., він повинен відбувати покарання в ВТК суворого режиму” (с. 111). Їхню ганебну справу продовжили в 1980 р. прокурори Ф. Глух та П. Аржанов (Армсанов), суддя Фешенко, “народні” засідателі П. Михайловський, Н. Мойсеєва та Н. Ткаченко, слідчі А. Селюк, Бойцов, Цимох, Пастухов, адвокати Л. Коритченко, згодом – В. Медведчук, про якого Євген Сверстюк говорив, що “мораль і Медведчук – речі несумісні” (с. 657), та інші. На цей раз від подачі касаційної скарги Стус рішуче відмовився, “добре знаючи, що таке радянський політичний суд” (с. 579). За вимогою прокурора, суд присудив поету 10 років позбавлення волі та 5 років заслання, з чим повністю погодився адвокат. Фактично, це був присуд смерті, – так дорого заплатила Україна за “шоу” Олімпіади-80!

І попри те, що В. Стус загинув 4 вересня 1985 р. у пермському концтаборі № 36, фактично, він відбув повний термін покарання. Лише 15 червня 1990 р. Пленум Верховного Суду УРСР скасував вирок Київського обласного суду від 7 вересня 1972 р., а 2 серпня 1990 р., вже після прийняття Декларації про державний суверенітет України, за поданням прокурора УРСР М. Потебенька був скасований вирок Київського міського

суду від 2 жовтня 1980 р. Водночас, враховуючи, що "речові докази" "могут представлять определенную литературно-художественную ценность", КДБ погодилось повернути їх спадкоємцям поета. В. Стус реабілітований, однак зло, заподіяне йому репресивними органами ССРСР, як і нанесене Україні та українській культурі в особі Стуса та тисяч інших незаконно репресованих політв'язів, залишається непокараним...

Насамкінець варто зазначити, що навіть через документи КДБ пробиває промінь непохитної віри В. Стуса в перемогу його справи, у повалення імперії зла – ССРСР, у відродження України та своє повернення додому – в українську Україну. Так, у заяві до Президії Верховної Ради ССРСР від 10.12.1976 р. він заявляв, що "число отважных, добровольно взявших на себя нелегкую ответственность за дальнейшее развитие своего народа, будет расти все быстрее... час справедливости близок. Он уже стучится во все двери" (с. 224). Стальна віра Стуса та його побратимів у справедливість і перемогу своєї справи змінювала світ навколо, попри те, що рабська натура советських людей всіляко намагалась відгороджуватися від свободи. Репресивна машина була безсила, вона змушена була звертатись до послуг різних кишенькових журналістів, як, наприклад, журналістки тенькінської районки А. Супряги, "добре ознайомленої" з політичною українською еміграцією та її виданнями, а також "Справою Стуса" 1972 р.

В умовах розгулу КДБ у Києві, з непохитною вірою Стус заклик побратимів: "Тримайся, брате. Всім бідам наперекір – тримайся. У нас малі шанси – перебути лихоліття... І нам треба залишити ясну голову для того часу" (с. 285).

До археографічної публікації додано низку додатків, що розкривають деякі сторони життя й творчості В. Стуса. З цих додатків найбільшу вагу має публікація "З таборового зошита. Останній відомий текст Василя Стуса". Окрім того, що це джерело особового походження авторства самого Стуса, воно в низці деталей спростовує показання магаданських "свідків", як, наприклад, показів про вільний вибір Стусом кімнати проживання в гуртожитку. Він мав жити в кімнаті, в яку підселили п'яниць, що було додатковим психологічним покаранням поета. Фактично, цей документ є антитезою всій творчості КДБ зі звинувачення Стуса.

Також варто відмітити археографічну публікацію спогадів Василя Овсієнка під назвою "Серце, самогубство чи вбивство? Як загинув Василь Стус", в яких розкриваються останні роки життя В. Стуса, проведені в советському концтаборі в с. Кучино Пермської області, де загалом ук-

раїнці становили більшість. Прикметно, що на базі саме цього табору згодом був створений Музей історії політичних репресій і тоталітаризму в СРСР “Перм-36”. Щодо поставленого питання автор не дає однозначної відповіді, лише зазначає, що “загадку загибелі Василя Стуса знають виконавці. Деякі з них не випадково скоро померли. Знають замовники, і деякі з них досі живі. Але вони до злочину не признаються” (с. 633). Останні ж дні життя Стуса розкриваються у спогадах російського політв’язня Леоніда Бородіна – єдиного росіянина у таборі № 36, записаних В. Кіпіані в 2002 р.

Проте дещо дисонують у публікації журналістські розслідування В. Кіпіані “Стус і Нобель. Демістифікація міфу” та “Чи вбивав адвокат Медведчук поета Стуса?” Археографічна публікація такого важливого документа, як “Справа Василя Стуса” є самодостатньою і не потребує додаткових “містифікацій” чи “демістифікацій”. Тим більше, що автор показує, що у долі Стуса нобелівський слід таки присутній, тим самим цей додаток ще більше містифікує біографію поета.

На жаль, у публікації відсутня археографічна передмова, де мали б бути розкриті принципи публікації, передання тексту, виправлення помилок тощо. Відтак, не зрозуміло, чи одруки зроблені видавцем, чи вони містяться в оригіналі, як, наприклад, на с. 475, у “шапці” копії листа Стуса до Верховного Суду УРСР та Генерального прокурора “Союзу СРСР” та тексті: “...винних у безпідставному й звинуваченні Горбала” (помилки виділені курсивом і підкреслені). На жаль, публікація подає два варіанти написання прізвища прокурора Аржанов і Армсанов, тому не зрозуміло, чи це помилка прочитання тексту, чи тут йдеться про дві різні особи. Також варто було б зазначити спосіб створення того чи того тексту: машинописний чи рукописний.

Відсутні в публікації потрібні коментарі, тому книга є складною для широкого читача. Варто було б прокоментувати хоча б статті Кримінального кодексу СРСР, за якими звинувачувались чи засуджувались дисиденти і поклики на які рясніють у документах КДБ. Наведення цих статей у науковому апараті наочно продемонструвало б безглуздість звинувачень та тоталітарний характер советської репресивної машини.

Значно виграла б книга, якби до неї були додані покажчик опублікованих документів та прокоментований іменний покажчик, що значно полегшило б користування книгою як історичним джерелом та розширило б джерелознавчий потенціал публікації.

Проте, унікальність видання “Справи Василя Стуса” полягає зокрема в тому, що вона має не лише велику наукову цінність, а й вагому суспільно-політичну актуальність для сучасної України.

Так, з відродженням в Україні в 2019 році політичного дисидентства, знову актуальними стають думки В. Стуса щодо поводження на політичних процесах: "Під час слідства думай про справу, а не про себе. Коли ти не нашкодиш їй, тобі буде легше перенести тягар ізоляції. На всі питання слідства можна відповідати так: а) всі необх[ідні] пояснення в справі я волю дати лише у відкр[итому] політ процесі з участю представників укр[аїнських] і міжнар[одних] правоз[ахисних] орг-цій. До цього часу відповідати не волю; б) відповідати не бажаю" (с. 217, 294), чи, наприклад, теза, що "на випадок арешту подбай про своїх рідних, які залиш-ся у матер[іальній] скруті, подбай про те, щоб тебе міг заступити твій товариш, який продовжить твою роботу" (с. 216). Хоча у цьому документі, за визнанням КДБ, Стус закликав до боротьби за здобуття "незалежної України" (с. 216, 293), важливе місце дисидент відводив питанням національної пам'яті: "На зах[ідно]-укр[аїнських] землях у кожному селі треба складати картотеки тих, що загинули в роки нац[іонально]-визв[ольного] повс[тання], – учасників ОУН і УПА, потрібна політ. історія кожного села, містечка, району" (с. 217, 295). Програма актуальна й на сьогодні, проте її варто розширити на національно-визвольну боротьбу першої половини ХХ ст., насамперед щодо учасників Української революції, бійців армії УНР та УГА та інших українських збройних формувань.

По-сучасному звучить і висновок слідчих КДБ щодо поглядів Стуса, згідно яких: "В нашому суспільстві..., щоб «не хотілось їсти і пити», нібито слухають лекції, дивляться кінофільми, як житимуть щасливо в майбутньому" (с. 202, 300). Як тут не пригадати "відосіки" зеленої команди? Як і гостроактуально звучить теза Левка Лук'яненка, висловлена у листах до друзів і побратимів та долучена до кримінальної справи: "Він (Стус – Д. Г.) прав у головному – ми не можемо байдуже дивитися на навколишнє життя і заспокоювати своє сумління рабською формулою: головою стіну не проб'єш. Він закликає до активного ставлення щодо наших проблем і в цьому заслуговує на наслідування..." (с. 71).

Тому, у вічність, у майбуття України спрямовані останні слова Василя Стуса на судилищі 1980 р.: "Я не визнавав і не визнаю себе винним. До самої смерті я буду стояти на обороні правди від брехні, чистих людей від убивць, Ісуса Христа від диявола" (с. 561)...

Дмитро Гордієнко